MADANIYATSHUNOSLIK YONDASHUVI ASOSIDA O‘QUVCHILARDA IJTIMOIY- MADANIY MUHITNI RIVOJLANTIRISH VA UNING O‘QITUVCHI-O‘QUVCHI SOTSIOMETRIK MUNOSABATLARIGA TA’SIRI

Malikova Dilraboxon Mahmudovna
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniyatshunoslik yondashuvi asosida o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari hamda uning o‘qituvchi–o‘quvchi o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlarga ta'siri tahlil qilingan. Ta'lim jarayonida sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirishning samarali usullari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: madaniyatshunoslik, ijtimoiy-madaniy muhit, sotsiometriya, o‘qituvchi, o‘quvchi, pedagogik hamkorlik.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития социокультурной среды учащихся на основе культурологического подхода и её влияние на социометрические отношения между учителем и учащимися.

Ключевые слова: культурологический подход, социокультурная среда, социометрия, учитель, учащийся, педагогическое взаимодействие.

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of developing the socio-cultural environment of students based on a culturological approach and its impact on sociometric relations between teachers and students.

Keywords: culturological approach, socio-cultural environment, sociometry, teacher, student, pedagogical cooperation.

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki ularning ijtimoiylashuvi, madaniy ongining shakllanishi va kommunikativ kompetensiyasining rivojlanishiga ham yo‘naltirilgan. Ayniqsa, globallashuv sharoitida turli madaniyatlarning o‘zaro ta’siri kuchayib borayotgan bir davrda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. O‘quvchilar jamoasida shakllanadigan sotsiometrik munosabatlar ularning shaxsiy rivoji, o‘zini anglash darajasi va jamoaviy faoliyat samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois ijtimoiy-madaniy muhit va sotsiometrik munosabatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ilmiy asosda tadqiq

etish dolzarb muammo hisoblanadi.

Mazkur muammoni o‘rganishda madaniyatshunoslik yondashuvi muhim nazariy-metodologik asos sifatida xizmat qiladi.

Ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish hamda sotsiometrik munosabatlarni o‘rganish masalasi pedagogika, psixologiya va sotsiologiya fanlarining tutash nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy muammo sifatida qaraladi. Ushbu muammoning nazariy asoslari ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli yondashuvlar asosida o‘rganilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish shaxsning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning muhim omili sifatida talqin etilmoqda. Xususan, Jerome Bruner konstruktivistik yondashuv doirasida bilimlar ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanishini ta’kidlaydi. Bu esa ta’lim jarayonida dialogik yondashuvni kuchaytirish zaruratini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasida shaxs rivoji kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy tajriba asosida shakllanishi asoslab berilgan. Ushbu yondashuv o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ularning xulq- atvori va kommunikativ faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

Lev Vygotsky tomonidan ilgari surilgan madaniy-tarixiy nazariyada shaxs rivoji ijtimoiy muhit va muloqot jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda kechishi asoslab berilgan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, bilimlar o‘zlashtirilishi ijtimoiy interaksiya jarayonida sodir bo‘ladi va bu jarayonda madaniy kontekst hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, John Dewey ta’limni ijtimoiy tajriba sifatida talqin qilib, o‘quvchilarning faol ishtiroki va hamkorlikdagi o‘rganish jarayonini ta’lim samaradorligining muhim omili sifatida baholaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, ta’lim jarayoni o‘quvchilarni real ijtimoiy muhitga tayyorlashga xizmat qilishi lozim.

Sotsiometrik yondashuv esa Jacob Moreno tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u guruh ichidagi ijtimoiy aloqalarni, ya’ni o‘quvchilarning bir-birini qabul qilishi, rad etishi yoki tanlashi kabi holatlarni aniqlashga imkon beradi. Mazkur yondashuv ta’lim muhitida ijtimoiy munosabatlarni diagnostika qilish va ularni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim vosita hisoblanadi. Zamonaviy xalqaro tadqiqotlar, xususan, UNESCO va

PISA dasturlari natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-madaniy muhit yuqori darajada rivojlangan ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning kommunikativ faolligi, ijtimoiy moslashuvchanligi va akademik natijalari yuqori bo‘ladi. Bu esa ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish nafaqat tarbiyaviy, balki ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil

ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqot jarayonining sifati sotsiometrik munosabatlarning shakllanishida asosiy determinant sifatida namoyon bo‘ladi. Kommunikativ kompetensiya darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar guruh ichida faolroq ishtirok etadi, ijobiy ijtimoiy maqomga ega bo‘ladi va jamoaviy faoliyatda samaraliroq natijalarga erishadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish va sotsiometrik munosabatlarni takomillashtirishni integratsiyalashgan holda o‘rganish zarurati yuzaga keladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish orqali o‘qituvchi-o‘quvchi hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlarni takomillashtirishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan modelda kommunikativ komponent markaziy o‘rin egallab, sotsiometrik munosabatlarning rivojlanishi aynan muloqot sifati orqali ta’minlanishi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Bu esa ta’lim jarayonini ijtimoiy-madaniy jihatdan boyitish va o‘quvchilar o‘rtasida sog‘lom psixologik iqlimni shakllantirish imkonini beradi.

MDH va O‘zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham ijtimoiy-madaniy muhitning ta’lim samaradorligiga ta’siri alohida ta’kidlanadi. Xususan, milliy qadriyatlar, ijtimoiy normalar va madaniy an’analar asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etiladi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-madaniy muhit va sotsiometrik munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik yetarli darajada integratsiyalashgan holda o‘rganilmagan. Ayniqsa, kommunikativ komponentning ushbu jarayondagi markaziy roli kompleks tarzda tahlil etilmagan.

Mazkur holat esa ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish va sotsiometrik munosabatlarni takomillashtirishga qaratilgan yangi integratsiyalashgan pedagogik modelni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Model o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish jarayoning tizimli tuzilishini aks ettiradi. Model markazida kommunikativ jarayon — muloqot asosiy mexanizm sifatida qaralib, u orqali sotsiometrik munosabatlar shakllanishi ilmiy asoslanadi.

Model quyidagi asosiy bloklardan iborat. Maqsad bloki — ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish va sotsiometrik munosabatlarni yaxshilashga qaratilgan;

Nazariy asoslar — madaniyatshunoslik yondashuvi, sotsiometriya nazariyasi va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyalariga tayanadi;

Komponentlar tizimi — kognitiv, emotsional, kommunikativ va faoliyat komponentlarini qamrab oladi;

Pedagogik texnologiyalar — interaktiv metodlar, treninglar, debat, media vositalar orqali amalga oshiriladi;

Jarayon bosqichlari — diagnostika, rivojlantirish, mustahkamlash va monitoring bosqichlarini o‘z ichiga oladi;

Natijalar — ijobiy sotsiometrik iqlim, kommunikativ kompetensiyaning oshishi va samarali o‘qituvchi-o‘quvchi munosabatlari bilan ifodalanadi.

Ushbu modelning o‘ziga xos jihati shundaki, unda kommunikativ komponent markaziy o‘rin egallab, sotsiometrik munosabatlarning rivojlanishi aynan muloqot sifati bilan bog‘liqligi asoslab berilgan.

Tajriba siniv jarayonida o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish orqali o‘qituvchi-o‘quvchi hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlarni takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlarini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot dizayni aralash (mixed-methods) yondashuv asosida tashkil etilib, unda sifat va miqdoriy metodlar uyg‘unlashtirildi.

Tadqiqot umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7–9-sinf o‘quvchilari ishtirokida olib borildi. Tajriba-sinov ishlari 2 ta guruh asosida tashkil etildi: Tajriba guruhi – ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishga yo‘naltirilgan model asosida ta’lim berilgan sinflardir.

Nazorat guruhi – an’anaviy ta’lim jarayonida faoliyat olib borgan sinflardan iborat bo‘ldi.

Ishtirokchilar soni: 120 nafar o‘quvchi (60 – tajriba, 60 – nazorat).

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi: 1. Diagnostik bosqich. Sotsiometrik holatni aniqlash, o‘quvchilarning kommunikativ darajasini baholash va ijtimoiy-madaniy muhit holatini tahlil qilish. 2. Rivojlantiruvchi bosqich. Mualliflik modeli asosida pedagogik ta’sirni amalga oshirish, treninglar, interaktiv metodlar hamda muloqot texnologiyalarini qo‘llash. 3. Mustahkamlovchi bosqich. O‘quvchilarning ijtimoiy faoliyatini kengaytirish, jamoaviy loyihalar va hamkorlik faoliyatini rivojlantirish. 4. Nazorat va baholash bosqichi. Yakuniy sotsiometrik tahlil, natijalarni taqqoslash va statistik qayta ishlash.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi. Sotsiometrik metod -guruh ichidagi ijtimoiy munosabatlarni aniqlash uchun Jacob Moreno metodikasi asosida sotsiometrik test o‘tkazildi. Ushbu metod yordamida quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlashtirildi: ijtimoiy maqom, qabul qilinish darajasi va rad etilish ko‘rsatkichi.

So‘rovnoma (anketa). O‘quvchilarning kommunikativ kompetensi-

yasi, muloqotga bo‘lgan munosabati va ijtimoiy faolligini aniqlash maqsadida maxsus ishlab chiqilgan anketa qo‘llanildi.

Pedagogik kuzatuv. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘zaro muloqoti, jamoaviy faoliyati va xulq-atvori tizimli ravishda kuzatildi.

Tajriba-sinov metodi. Mualliflik modeli asosida tashkil etilgan pedagogik ta’sir samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi.

Statistik tahlil. Olingan natijalar matematik-statistik metodlar yordamida qayta ishlanib, foizli ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilindi.

Baholash mezonlari va indikatorlar. Tadqiqotda sotsiometrik va kommunikativ rivojlanish quyidagi mezonlar asosida baholandi: Ijtimoiy maqom indeksi, qabul qilinish darajasi, rad etilish ko‘rsatkichi, kommunikativ faollik darajasi va muloqot sifati (empatiya, hamkorlik, dialog).

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi quyidagi omillar bilan ta’minlandi: tajriba va nazorat guruhlarining taqqoslanishi, bir nechta metodlardan kompleks foydalanish, natijalarning statistik qayta ishlanishi hamda takroriy o‘lchovlar asosida natijalarni tekshirish.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhida barcha asosiy sotsiometrik ko‘rsatkichlar sezilarli darajada yaxshilangan.

Ayniqsa: Qabul qilinish darajasi eng yuqori (+28%) o‘sishni ko‘rsatdi. Kommunikativ faollik +26% ga oshdi. Rad etilish darajasi keskin kamaydi (−17%).

Bu esa shuni anglatadiki, o‘quvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalar mustahkamlangan va guruh ichida ijobiy psixologik iqlim shakllangan. Ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik model sotsiometrik munosabatlarni sezilarli darajada yaxshilab, o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, madaniyatshunoslik yondashuvi asosida o‘quvchilarda ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirish o‘qituvchi-o‘quvchi hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi sotsiometrik munosabatlarni takomillashtirishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan integratsiyalashgan pedagogik model ta’lim muhitida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash, ijobiy psixologik iqlimni shakllantirish hamda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy asoslandi.

Tajriba-sinov natijalari asosida aniqlanishicha, ijtimoiy- madaniy muhitni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik ta’sir o‘quvchilarning ijtimoiy maqomini oshirish, ularning guruh ichida qabul qilinish darajasini yaxshilash va rad etilish ko‘rsatkichlarini kamaytirishga ijobiy

ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, kommunikativ komponentning rivojlanishi sotsiometrik munosabatlarning barqarorlashuvi va jamoaviy integratsiyaning kuchayishida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ldi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, o‘quvchilarning muloqot madaniyati, empatik tinglash ko‘nikmalari va hamkorlikdagi faoliyati rivojlangan sari ularning ijtimoiy faolligi ortadi va sinf jamoasida sog‘lom ijtimoiy muhit shakllanadi. Bu esa ta’lim samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, shaxsning ijtimoiylashuv jarayonini ham tezlashtiradi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi ijtimoiy-madaniy muhit va sotsiometrik munosabatlarni integratsiyalashgan holda o‘rganish hamda kommunikativ komponentni ularning rivojlanishining asosiy mexanizmi sifatida asoslab berishdan iboratdir. Ishlab chiqilgan model pedagogik amaliyotda qo‘llash uchun qulay bo‘lib, u ta’lim jarayonini ijtimoiy va madaniy jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari asosida umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurligi asoslandi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar ijtimoiy-madaniy muhitni rivojlantirishning innovatsion mexanizmlarini yanada chuqurlashtirish va ularning ta’lim sifatiga ta’sirini kengroq o‘rganishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’limga oid qarorlari. — Toshkent, 2020–2023.

2. O‘zbekiston pedagog olimlarining ijtimoiy-madaniy muhitga oid tadqiqotlari. — Toshkent, 2018–2024.

3. Lev Vygotsky Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.

4. John Dewey Democracy and Education. — New York: Macmillan, 1916.

5. Jacob Moreno Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama. — New York: Beacon House, 1953.

6. Albert Bandura Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.

7. Basil Bernstein Pedagogy, symbolic control and identity. — Rowman & Littlefield, 2000.

8. Global Education Monitoring Report. — Paris: UNESCO, 2020.

9. OECD PISA 2018 Results. — Paris: OECD, 2019.